

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 1991-3494

Volume 3, Number 361 (2016), 120 – 127

**RESETTLEMENT OF THE GERMANS TO KAZAKHSTAN
(THE LATE XIX – BEGINNING OF THE XX)**

T. A. Apendiyev

Leading specialist of the NAS RK, PhD student of the Institute of history named after Ch. Ch. Valikhanov

Keywords: Kazakhstan, the Germans, ethnic groups, Russian, resettlement, Povolzhie, demography, German culture.

Abstract. The article discusses the history of migration to Kazakhstan of the German ethnic group representatives in the period from the late XIX century to 1917. Representatives of the German ethnic group in this period settled in different regions of Kazakhstan. One of the main reasons for the relocation of the German ethnic group was the beginning of the First World War. Moving the Germans to Kazakhstan has become one of the reasons for the creation of new villages and settlements. The local population has taken with respect settlers, providing them with all possible assistance in the arrangement. Firmly settling on the Kazakh land and closely communicating with the local Kazakh population, the Germans formed their economy and way of life, at the same time strictly adhered to their religion and culture. As a result, after the October revolution in the twentieth century, the Germans made the largest ethnic group in Kazakhstan. The article presents the results of research into the causes of resettlement of the Germans to Kazakhstan, the places of their settlement, their social and living conditions, economic activity, the history of their religion and culture.

ӘОЖ 314. 11(09) (574+430)

**ҚАЗАҚСТАНҒА НЕМІСТЕРДІҢ ҚОНЫС АУДАРУЫ
(XIX ғ. СОҢЫ МЕН XX ғ. БАСЫ)**

T. Ә. Эпендиев

ҚР ҰҒА жетекші маманы, III. III. Уәлиханов атындағы Тарих және этнография институтының
PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Қазақстан, немістер, этностар, Ресей, қоныс аудару, Поволжье, демография, неміс мәдениеті.

Аннотация. Ұсынылып отырған ғылыми макалада, XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі уақыт аралығында Қазақстанға неміс этносы өкілдерінің қоныс аудару тарихы қарастырылады. XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап 1917 жылға дейін Қазақстанға Ресей территорияларынан алғаш рет қоныс аударған неміс этносы Қазақстанның әр түрлі аймактарына орналасты. Немістердің Қазақстанға көшіп келуінің бірқатар саяси үлкен себептерінің бірі I Дүниежүзілік соғыс болды. Немістердің Қазақстан аумағына ең алғашқы қоныстанушылары Қазақстанда бірқатар ауылдар мен елді мекендердің құрылуына негіз болды. Жергілікті қазақ халқы Қазақстанға қоныс аударған немістердің орнығына көмектесті. Немістер қазақ жеріне орналасып және жергілікті қазақ халқымен тығыз араласа отырып, өздерінің шаруашылығы мен тұрмысын сақтап, діні мен мәдениетін берік ұстанды. Осының нәтижесінде, Қазан төңкерісінен кейінгі жылдарда және XX ғасырда немістер Қазақстандағы сан жағынан ең көп этностардың біріне айналды. Қарастырылып отырған макалада, осы кезеңде Қазақстанға қоныс аударған неміс этносының қоныстануымен бірге олардың орналасу аймактары, әлеуметтік және тұрмыстық жағдайы, шаруашылығы, діні мен мәдениетінің тарихы зерттеледі.

Кіріспе. Қазіргі уақытта Қазақстанда өмір сүріп жатқан әрбір өзге этнос өкілдерінің Қазақтан территориясына көшіп келу, қоныстану және орналасу тарихы бар. Сондай этностардың бірі неміс халқы. Немістер Қазақстан территориясына Ресейдің далалы аймактарынан XIX ғасырдың соңғы ширигінен бастап көшіп келе бастады. Сол уақыттан бастап олар Қазақстанды мекен етіп қазіргі уақытқа дейін өмір сүріп келеді және Қазақстан Республикасын өздерінің ата-мекені деп санайды. Қазақстанға немістердің қоныс аудару тарихын зерделейтін болсақ, немістердің алғаш рет Қазақстан территориясына қоныстануы XIX ғасырдың 80 жылдарынан басталады. Қазақстанға алғаш рет көшіп келген немістер Қазақстанның Ақмола, Семей, Сырдария облыстарына орналасты. Бұл аймактарда орналасқан немістер өздерінің шаруашылығы мен тұрмысын, тілі, діні және мәдениетін сақтай отырып көңестік және тәуелсіздік кезеңінде Қазақстандағы ең көп халықтардың біріне айналды.

Қазіргі таңда Қазақстан демографиясын зерттеу бағытында көптеген жұмыстар жасалуда. Сонымен бірге Қазақстанда өмір сүріп жатқан өзге халықтардың Қазақстан территорияларына қоныстану, орналасу тарихы және олардың әлеуметтік, тұрмыстық, мәдени өмірі туралы көптеген зерттеулер жүргізілуде. Соның ішінде неміс халқының да Қазақстан жеріне қоныстану және өмір сүру тарихы қазақстандық ғалымдар назарынан тыс қалған жоқ. Зерттеулерде, бірінші кезекте немістердің Қазақстанға көшіп келу тарихы, олардың сандық көрсеткіші, динамикасы, аймактарға орналасуы; екіншіден, Қазақстан жерінде бір ғасырдан астам тарихы бар неміс халқының демографиялық есіп-өнүі; үшіншіден олардың көшіп-қону тарихы қарастырылуда. Осы аталғандардың ішінде немістердің көшіп-қону тарихы маңызды тақырыптардың бірі болып отыр. Өкінішке орай, қазіргі кезде Қазақстан жеріндегі неміс халқының демографиялық тарихына бағытталған зерттеулер аз болып тұр және осы көптеген бағыттағы ғылыми мәселелер әлі өз шешімдерін таппауда. Дегенмен, бұл тақырып бірте-бірте өзінің зерттеу аясын көнектіп келеді. Макалада қарастырылып отырған тақырып, осы бағытқа арналған зерттеулердің кемшін тұсын толықтырары сөсіз. Себебі, немістердің Қазақстанға қоныс аудару тарихы мен олардың әлеуметтік, тұрмыстық жағдайын зерттеу осы макаладағы неғізінің маңызы болып табылады.

Қазақстанға (1917 жылға дейін) немістердің алғашқы қоныстануы. 1917 жылғы Қазан төңкерісінсә дейінгі кезеңде Қазақстанның қазіргі аумағы бірнеше әкімшілік аумақтық құрылымдардан тұрды. Бұл кезеңде Қазақстан территориясы екі генерал-губернаторлықта біріктірілген еді. Олар: Дағындағы және Түркістан генерал-губернаторлықтары болды. Түркістан генерал-губернаторлығы құрамына Қазақстанның оңтүстік бөлігін қамтыған Сырдария мен Жетісу облыстары, ал Дағындағы генерал-губернаторлығының құрамына Қазақстанның Солтүстік және шығыс бөлігіндегі далалық аумақтарын қамтыған Ақмола, Семей, Торғай және Орал облыстары кірді.

Немістердің Қазақстанға қоныс аудару мен олардың осы аталған облыстарға орналасу тарихы, XIX ғасырдың 80-90 жылдары Ресейдің Волға бойы аймағында өмір сүрген немістердің бір бөлігін Орта Азия мен Қазақстанға қоныстандырудан басталды. 1891-1892 жылдары Орта Азия мен Қазақстанға немістердің жаппай жер аударуының басты себептерінің бірі, Поволжье астықтың шықпай қалуы мен осы өнірлерінде аштықтың жайылуы болды. Осының салдарынан бұл аймактарғы немістер мен өзге де этностардың жаппай көшу факторлары орын алды. Олардың басым бөлігі сол кезде Ресей империясының отарлау субъектісі болған Қазақстан мен Орта Азияның басқа да аймактарына қарай көшті [1].

Қазақстанға қоныс аударған немістер негізінен ең алдымен қазіргі Қазақстанның Ресеймен шектесетін солтүстік аймактарына қоныстанумен бастады. Бұл аймактар Дағындағы генерал-губернаторлығына қарасты болғандықтан, деректерде Дағындағы өлкесі деп те аталады. Қазақстанға көшін келген немістер ең алдымен осы Дағындағы өлкесінің аймактарына қоныстанды. Дағындағы өлкесінде немістердің қоныстану тарихы, немістердің Қазақстанға алғаш келуімен сәйкестендірілді. Сонымен немістер XIX ғасырдың 80-ші жылдары Ресейдің еуропалық бөлігінен көшін, Сібір мен қазақ даласына қоныс тепті. Дағындағы өлкесінде қоныс аударған алғашқы неміс мигранттарын негізінен екі топқа бөлуға болады: *кедей-шаруалар және тәуекелишіл қасіткерлер*. Алғашқылары кедейліктен шығар жол таба алмағандықтан келсе, екіншілері – өз капиталын құрып, жерді арзанға аламыз деген үмітпен келді. Қалай болғанда да олар бұл аймактардан жақсы өмір іздел келді [2].

Қазақстанға қоныс аударған немістер сол кездегі Қазақстанның алты облысына да орналасты. Іздегендер жақсы күнкөріс көзін табу еді. Қазақстанға көшкен немістердің көп бөлігі Ақмола мен Сырдария облыстарына қоныстанды.

Немістердің қазақ жеріндегі есебін жүргізген алғашқы санақ 1897 жылғы Бұкілресейлік халық санағы еді. Ол бойынша Қазақстан территориясында және оның әкімшілік аумағында халықтың 0,1 %-ын құрайтын 7049 неміс ұлтының өкілі өмір сүрді. Оның 67,9 %-ы Ақмола облысында, ал Сырдария облысына 26,8 %-ы қоныстаннырылды. Уақыт өте, Қазақстанға немістердің Ақмола облысындағы миграциясы белсene өсе түсті, 1914 жылы ондағы немістер саны 30 000-ға жетті. Бірінші Дүниежүзілік соғыстың қарсаңында Қазақстанға қоныс аударған немістердің жалпы саны 63 000-ға жетті [3].

Немістерді Ресейге қоныстаннырыу он сегізінші ғасырдан бастау алады, Ресейден Қазақстан аумағына қоныс аударудың негізгі уақыт аралығы XIX ғасырдың аяғы мен бірінші дүниежүзілік соғыска дейінгі уақытты қамтыды. Дегенмен Қазақстан оның далалы аймақтарына немістерді қоныстаннырыуда өзіндік кедергілер де аз болмады. 1895 жылдың немістердің далалық өлкеге қоныс аударуы бастала салысымен Ресейдің Ішкі істер Министрлігі Далалық өлкенің генерал-губернаторына Ақмола шекарасына көшүге тыйым салынатыны туралы жарлық жіберді. 1895 жылдың күзінде Дала өлкесінің генерал-губернаторы М. А. Таубе Ішкі істер Министрлігінен Дала өлкесіне қоныс аударып жатқан немістердің тағдыры туралы мәселені анықтап беруін сұрады. Сұрапқа жауап ретінде Ішкі істер Министрлігі 1895 жылдың Далалық өлкеге көшін келген немістердің басқа тұрғындармен тен дәрежеде екендігі туралы хабар берді. Мұндай тез қабылданған билік шешімі нәтижесінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Далалық өлкеде бірқатар жаңа неміс қоныс аударушыларының кенттері пайда болды [4].

Алайда, уақыт өте халықтардың көшін-қонысу өсken сайын жергілікті тұрғындардың немістердің қоныс аударуына қарсылықтары күшіне түсті. Бірінші болып немістердің қоныс аударуына қарсы пікір айтқан Дала генерал-губернаторы Н. Н. Сухотин болды. Ол Далалық өлкеге қоныс аударғысы келетін орыс шаруалары да бар екендігін және Қазақстанның Дала өлкесіне қоныс аударғысы келетін орыс шаруаларының жағдайына да мән беру керек екендігіне назар аудартты. 1905 жылдың Н. Н. Сухотин Ақмола губернаторлығына енді бұл өлкеге немістердің қоныс аударуына рұқсат бермеу керек екендігі туралы айтты. Бірақ 1906 жылғы 10 наурыздағы жарлығында қоныс аударуға қайта рұқсат беру мәссесін қозғаган келесі генерал-губернатор И. П. Надаров жоғары шенділерге немістердің басқа шарулармен бірдей құқықта болу керек екендігі туралы айтты. Мұндай кедергілерге қарамастан, Ресейдің далалық және еуропалық бөліктерінен Қазақстанға қарай немістердің қоныс аударуы тоқтамады. Керісінше, көбейтіп отырды. Соның нәтижесінде Қазақстан аумағында немістердің саны артты [4, 20 б.].

Қазақстандағы немістердің орналасу және таралу аймағы. XIX ғ. Ресейден Орталық Азия мен Қазақстан жеріне немістердің қоныс аударуының нәтижесінде қазіргі Қазақстан аумағында немістер орналасқан жаңа елді-мекендер пайда болды. Қазақ жерінде 1897 жылғы санақ қалыптасып жатқан полиэтности халық құрамында неміс халқының да болғанын көрсетті [5]. 1897 жылдың журғізілген Бірінші бұкілресейлік халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстанда 7049 неміс тіркелді. Оның ішінде: Ақмола облысында – 4791, Семей облысында – 100, Торғай облысында – 70, Орал облысында – 161, Жетісу облысында – 40, Сырдария облысында – 1887 неміс этносының өкілдері есептелінді. Бұл халықтың 0,16 пайызын құрады. Немістердің негізгі бөлігі Қазақстанның жазық бөлігінде қоныстанны. Онтүстік Қазақстанда немістердің үлесі аз болды. Негізгі бөлігі Ақмола облысын мекендеді. Мұнда Қазақстандағы немістердің 60 пайызы тұрды. Олар облыс халқының 0,18 пайызын құрады [6].

Немістердің негізгі жер аударылған аймақтарына Ақмола облысы, Омбы, Кекшетау уездері және Қостанай уезі, Торғай облысы жатты. Халқының негізгі көшілігі немістер болып табылатын Қостанай уезінде 1901 жылдың Озерный ауылы, 1902 жылдың Надеждинский, Воскресенская, ал 1904 жылдың Нелюбинский, Семеновский және Виаентьевский ауылдары құрылды. Олардың негізгі тұрғындары Бессарабия губерниясынан, Нелюбинское ауылын Херсонский губерниясынан келген немістер құрды. 1905 жылдың басында 63 үй немістер есептелінді (377 адам). Олар өздерімен бірге 37 мың рубль, 179 жылқы, 17 сиыр, 10 жанұя – әрқайсысы 800 рубль алып келген. Алғашқы жылдың өзінде 47 тұрғын үй және 76 шаруашылық құрылыштарын жүргізді. Жалпы, Ақмола облысына қоныс аударған немістер, санақ ісі бойынша 1910 жылдың 46 ауыл құрылып, адам саны 19822-ға жетті. Барлығы 3430 отбасы есептелінді, олардың 232190 шақырым жерлері болды. Жеке уездер бойынша талдасад: Омбы уезінде – 16 ауыл (6296 адам), Кекшетау уезінде 13 ауыл (4437 адам), Ақмола уезінде -16 ауыл (8957), Атбасар уезінде 1 ауыл (132 адам) [4, 25 б.] қоныстанды.

ХХ ғ. басында Семей облысында да немістер көптеп өмір сүрді [7]. Семей облысына немістердің жер аудару науқаны 1907 жылы басталды. Бұл көш 1906 жылы 10 наурызда шықкан жер аудару қозғалысын ұлғайту туралы заңмен байланысты болатын. Неміс шаруалары үлкен төрт жер участекерінде қоныстанды, 12 ауылға бөлінді: Тасқұдық участекесінде Гнаденталь (Борисовка), Штейнфельд (Федотовка) және Гальбшадт, Талдықұдық участекесінде – Константиновка, Ровнополье, Тұрсынбай участекесінде – Зaborовка, Софиевка, Доминское және Раевское деген ауылдар болды [8]. Бұл аймақтар да Новороссиядағы секілді ауылдық жерлер болуына байланысты, мұндағы отбасылар мен тұрғындар саны 30–40 отбасыдан 200–300 тұрғыннан артық болмады.

Павлодар уезіндегі немістер лютеран дініне бағытталған діни нанымда болып, олар мұнда Розовка, Акимовка, Ульяновка, Луганское, Анастасьевка, Новоивановка, Никитовское деген ауылдардың негізін қалады. Сонымен барлығы 17 неміс ауылы құрылды. Негізі бөлігі дерлік менониттерден жинақталған бөлігі Павлодар уезінің Онтүстік он жағалауына орналасты. Олардың жалпы саны Павлодар уезінде 13 ауылдай болды [9].

Осылайша 1907–1910 жылы көптеген неміс этносының өкілдері Павлодар уезіне де қоныстандырылып, 1908 жылы Павлодар уезіне жер аударғандардың 3\1 бөлігін құрады. Ал келесі 4 жыл бойынша олар елге қоныс аударғандардың 10\1 бөлігін құрады. 1909 жылы Семей губерниясы мен Троицкийде жер аудару басқармасының шектеу қоюның эсерінен [10] жер аударушы колоннаның жер көлемі азайды. Алайда, Павлодар уезінде немістер қоныс аударған 7 ауылдың негізі қаланды. Олардың жалпы алғы жатқан аумағы 58 мың шаршы шақырым болды. Бұл ауылдар Константиновский, Васильевский, Борисовский, Заворовский, Надаровский, Аввакумовский және Ново-Ивановский атты елді-мекендер. 1907 жылы Павлодар уезінде 94 отбасы (588 адам) орналасты, 1908 жылы – 384 отбасы (440 адам), және 1910 жылы – 85 отбасы (519 адам), 1907–1910 жж. жалпы барлығы 793 отбасы (5034 адам) орналасты. 1910 жылдан бастап неміс қоныс аударушыларына жоғары билік өкілдерінің қолдауымен бос жерлерде тұруға рұқсат етілді. Нәтижесінде, Екатериновский, Өскемен уездерінде неміс қоныстанушыларының ауылдары пайда болды. Бұл уездерде немістер сондай ақ Сухая және Зеленая Балка ауылдарында қоныстанды, олар жергілікті орыстармен бірігіп тұрды. ХХ ғасырдың басында неміс ауылдары Көкшетау уезінде де пайда бола бастады. Олар Введенское, Златорунное, Келлеровское, Любимовское, Розовское, Линеевское және басқалар [4, 26 б.].

Сонымен қатар 1909–1910 жылдары немістердің келесі бір үлкен бөлігі орыс шаруаларымен бірге Семей облысындағы Петропавл Зайсан уезіне қоныс аударды. Сонымен қатар, олардың ұсынысы бойынша Семей губерниясына Даға генерал-губернаторының рұқсатымен 1911 жылы Қарқаралы уезінде Челым және Кенасу жерлеріне қоныстандырыды. Бірақ, кейіннен Зайсан уезінде келе жатқан немістер өз жоспарларын өзгертіп Өскемен және Павлодар уезіне қоныстанды.

Немістер Сырдария облысына да орналасып, онтүстік аймақтарға да тарады. Немістер Сырдария облысына XIX ғасырдың 80-жылдары қоныстана бастады. Сырдария облысына немістердің келуі 1880 жылы Әулиеата уезінде келүмен басталды. Бұл аймақтарға немістер Ресейдің Таврия губерниясының Бердянск, Самара, Новоузенск уездерінен келген немістер орналасты. Олар жұз отбасы көлемінде болып, Талас өніріне келін қоныстанды. Мұнда 1882 жылы немістердің қоныстанған төрт ауылы құрылды. Олар, Николайполь, Владимировка, Андреевка, Романовка ауылдары болып, мұнның барлығы Николайпольское деген бір кішігірім ауданға бірікті. Бұл аймақтарда бір-біріне бірнеше шақырым қашықтықта орналасқан ауылдар болды.

ХХ ғасырдың басында Сырдария облысына Поволжье және онтүстік Украинадан неміс шаруалары көшін келе бастады. Тұылу көрсеткішінің үлкеюіне байланысты жерсіз және тіркеусіз жүрген шаруалардың көбеюіне әкелін соқтырды. Жердің шектеулі көлемінде байланысты әкімшілік ол жерлерге көшіп келуге тыбым салуға мәжбүр болды. Дегенмен өз еріктерімен көшу барлық елді мекендерде болды. 1907 жылы 30-ға жуық отбасы немістердің ескі тұрғындары Алексеев ауылын құрған Шудың тәмемлі ағысына көшті. 1908 жылы 45 неміс отбасы Бишташ ауылымен «келісім жасасып» Иоганнесдорф ауылының негізін қалады. 1911 жылы Әулиеатада 1500 неміс болды. 1911 жылы Әулиеата уезіндегі Орловка ауылында 29 жерсіз отбасы болды [11].

Сырдария облысының Ташкент уезінде Константиновка ауылында ХХ ғасырда Волга бойынан қоныстанған немістердің жерлестері мен туыстары келе бастады, 1910 жылы онда 90 отбасы тіркеуге алынбаған шаруалар жиналды. Әкімшілік бұл жағдайда қарастыруға мәжбүр болды,

нәтижесінде Ақжар станциясынан алыс емес жерден, жер көлемі 1000 десятинаға жуық бұрын өздері жалға алған жерлер берілді. Осылайша Оңтүстік Қазакстанда Степное ауылы құрылды. 1912 жылы Сырдария облысындағы неміс халқының саны 7628 адам деп есептелді.

Қазақстандағы неміс халқының тұрмысы мен әлеуметтік жағдайы. XIX–XX ғасырлардың тоғызында Қазақстанға қоныс аударған немістердің әлеуметтік-таптық құрамы жағынан қарастырғанда олардың басым бөлігі шаруалар болатын. Ақсүйектер тобына жататындар саны аз болды және олардың басым бөлігі қалада тұрды. Санак мәліметтері бойынша 700-ғе жуық неміс шагын кәсіппен айналысты немесе біреуғе жалданып жұмыс жасады. Қоныс аударғандардың 84% егін шаруашылығымен айналысты. «Олар жер жырту, егін шаруашылығымен айналысу ісін жақсы мендерғен, олардың мектептер мен шіркеулері бар, орналасқан жерлері Ресейдің шағын қоныстары іспеттес» – деп жазылды олар туралы баспа беттерінде. Немістердің шағын бөлігі өндеге өнеркәсіпперінде жұмыс жасады.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың алдында ірілі-кішілі қалаларда неміс қоныс аударушыларының қауымдастықтары қалыптасты. Ауылдағы неміс халқының саны басымдау болды.

Кара теңіз бен Волға жағалауларынан қоныс аудару 1880 жылдары басталып, 1914 жылға дейін созылды. Жаңа ғеографиялық ортаға бейімделу, өндірістің өзге түрлерін иғеру, ұлттық ерекшеліктер, өкіметтің орыстанған іс-шараларының басымдығына қарамастан, Қазан тәңкерісіне дейінгі кезеңде неміс ұлттының бейімделу мерзімінің ұзакқа созылуының жалпы себептерін бөліп атауга болады: жоғары білімділік деңгей, ауқатты тұлғалардың үлесі мол болды. Ауылдық жерлерде: жер үлесінің меншікке берілуі, облыстық деңгейде жерғілікті өзін-өзі басқару мүмкіндігі [12].

Қазақ жеріне орналасқан немістер негізінен ауыл шаруашылығымен айналысты. Далалық жұмыстар озық құралдармен жүргізілді: екі темір сока арқылы жүзеге асырылды, егін жинау кезінде пайдаланылатын ұнтақтауши, жер жырту қауымдастықтар меншігі болып табылады. Сырдария облысындағы неміс шаруалары мен дихандары белсенділік танытты. Әулиеаталық немістердің экономикасының негізгі салаларының бірі сүт шаруашылығы болды, ол сыр қабылдау және май қабылдауға неғізделіп әзірленді. Ірімшік және май қабылдау қатысты бірінші ірімшік зауыты 1888 жылы салынды. 1912 жылы жерғілікті жерде 12 қызметкерлері бар 4 ірімшік қабылдау мекемесі және 6 май өндіруші мекемелер болды. 1909 жылы Түркістан өніріндеғі Романовкада сиырдың сутінен шығатын май зауыт ашылды. 1913 жылы ол жерде 7 адам жұмыс істеп 1320 пұт май шығарылды. Барлық сүт өнімдері және шұжық, ұн сияқты өнімдер тек Әулиеата қаласындағы шаруаларға ғана сатылмай, Түркістан мен Ташкентте де сатылды. 1892 жылы шамамен 100 отбасы самаралық және Саратовтан қоныс аударған немістер Ташкент қаласынан бастап Константиновка ауылына дейін 30 км. жерді мекендейді (Тоболино селосы Сарығаш ауданы, Оңтүстік Қазақстан облысы). Константиновкаға жергілікті шаруаларға жер сұраған хаттар келін жатты, бірақ жоғарғы жақтың нұсқауларымен жер берілмеді, 1910 жылы Ақжар аумағына 80 жанға орналастырылды, ол Константиновка ауылына жақын болды. Ауыл Степное деңген атқа ие болды, 1911 жылы ауылдарда 1280 адам тұрды. Ауылдың сыртқы көрінісі өте жинақы, айналасы бау бақшамен қоршалған тап таза үйшіктер. Әрбір үйде шаруашылық машиналары болды. Ауылға жақын орналасқан Келес өзенінен арналар тартылды. Бұл ауылда тұрған немістердің еңбеккорлығы жерғілікті халыққа үлгі болды.

Шаруалар көбіне астық өндірумен айналысты бидай, сұлы картоп егумен айналысты. Қазақтардан жерді жалға алды. Жер шаруашылығынан басқа солтүстік аймақтарда мал шаруашылығы, с.с. сүт бағытындағы мал шаруашылығы, май өндіру шаруашылығымен айналысты. 1912–1913 жылдары Ақмола, Семей облыстарында да май шығаратын топтар құрылды. Оның ішінде Келлеровка, Линеевка және Сокологоровская атты неміс ауылдары болды. Олардың ен үлкені Линеевская болды. Ол 1913 жылы 707 пұт май шығарды [13].

Жоғарыда атап өткендей, I Дүниежүзілік соғыстың алдында аймақ бойынша неміс халқының жалпы ортақ саны жеті миңнан астам адам болған деп есептеледі. Оның 6,5 миңға жуығы суармалы жерлерді мекендеғен. Тағы бір айта кетерлігі қазақ, орыс, украин халықтарынан діни жағынан да, тілдік және тұрмыстық жағынан да ерекшеліктері бар неміс халқы оқшау шоғырлануды қалады. Немістердің тек кейбір жеке шаруа отбасылары ғана орыс немесе украиндар көбірек тұратын ауылдарда оқшаулау шоғырланды.

1915 жылғы есеп бойынша Ақмола губерниясының қазыналық жерлерінде 56 неміс ауылы негіз салды, олардың өлшемі 260 мың шақырымға 27 мың адам қоныстанды. Бұл уақытта Семей облысында 6 мыңға жуық немістер 8 кішігірім неміс ауылдары болды және кейбір ауылдарда орыстармен бірге тұрды. Бұл губернияда немістер 60 участекі егістік жерге иелік еткен және олардың үлкен бөлігі шабындық жерлер болды.

Бұл жағдайға қарай отырып, Қазақстанға қоныс аударған немістердің негізгі күнкөріс көзі ауыл шаруашылығы болып, олардың басым бөлігі суармалы егіншілікпен айналысты. Сонымен қатар, Ақмола, Семей және Торғай облыстарында неміс тұрғындары күнделікті тұрмысқа қажетті заттарды өндірумен де айналысты. Күнделікті тұрмыста қажетті заттарды өз үйінде жасап шығару жұмыстары болашақта кішігірім ңехтар мен өндіріс орындарының қалыптасуына ықпал етті.

XIX ғ. соны мен XX ғ. басында Қазақстанға көшіп келген немістердің діні мен мәдениеті. XIX–XX ғасырлардың тоғысында Қазақстан жеріне қоныс аударған неміс этносының өзіндік діні мен мәдениеті сакталды. Немістер Христиан дінінің лютерандық, меннониттік, протестанттық бағытын ұстанды және олардың мәдениеті соған негізделді. Неміс халқы Қазақстанға көшіп келген соң да өз діні мен салт-дәстүрін ұмытпай, оны берік сақтап дамытты. XIX–XX ғасыр шектеуінде Орталық және Солтүстік-Шығыс Қазақстанға 4556 лютеран мен 62 католик қоныс аударды.

Наным сенімдері бойынша 80%-дан аса бөлігі лютеран болса, азғана белігі меннонит жолын ұстанған. Лютеран мен меннонит жолын ұстанғандардың көбісі алғашында Омбы және Петропавл уездерінде қоныстанды. Қекшетау уезінен көшіп келген немістердің көпшілігі католиктер болды, Мыңға жуық неміс Ақмола уезінде тұрды. 1914 жылы Торғай облысында 11,7 мың неміс, Қостанай уезінде 10,7 мың (өз халқының 3%) құраған адам бар деп есептелінді; олардың 60%-ы католиктер, қалғандары лютерандар болды. 1910 жылы Петропавл уезінде саны 5 мың болатын 793 отбасы қоныстанды. Бұл жерде немістердің басым бөлігі меннониттік жолын ұстанды. I дүниежүзілік соғыс қарсаңында Ресей немістері аймақтың үлкен этникалық тобына айналды. Мәлімет бойынша Ақмола уезінде және Семей облыстарында неміс шаруалары мекендеген 106 қоныс құрылды [14].

Немістер әдетте бір-бірінә жақынорналасқан үш-төрт ауыл болып қоныстанды. Мемлекеттік ережелерге сәйкес кейбір жағдайларда ауылдар моноэтностиқ және моноконфессионалды болды. Сондай-ақ, діни сеніміне қатысты мәселелер ауылдың жалпы күнделікті өміріне үлкен зерттегілік тигізді. Сондықтан, әкімшілік әртүрлі қыындықтарды болдырмау үшін бір участеке бір дінді ұстанатындарды қоныстандырыды. Меннонит қауымдастықтары тарихи дәстүрлер бойынша жаңа орынға қоныстанушыларға көмек беріп тұрды. Неміс халқының керемет еңбексүйгіштігі пен ұйымдастырушылық қабілеті және протестанттық діни тәрбие неміс деревнясының ауқатты да, гүлденген аумаққа айналуына ықпал етті.

1913–1914 жылдары Мәскеулік евангелистік-лютерандық конистория дала облыстарында төрт лютерандық орталыққа біріктірілді: біріншісі Омбы уезіндегі Александрский неміс уделіне, екіншісі Ақмола уезіндегі әулие Петр орталығына біріктіріліп және қалған екеуі Павлодар уезінде тиесілі болды. Орталығы Розовка болған белімшеге Акимовка, Ульяновка, Луганское, Анастасьевка ауылдары енгізілді; екіншісі Новоивановкада болып, оған Тихоновка, Любомировка, Приветное, Владимировка, Васильевка, Авакумовка және Никитовское ауылдары бірікті [14, 112 б.].

Католиктер мен протестанттардың діни дәстүрлері арасында ғасырлар көшінде өшпей келе жатқан қызықты дәстүрлердің бірі – «конфирмация» деп аталады. Конфирмация – бұл жасы 14-ке толған жасөспірімдерді шіркеу қауымдастығына қабылдау рәсімі. Мұндай іс-шара үлкен мереке түрінде ұйымдастырылады. Жасөспірімдерге конфирмация кезінде күәліктер беріледі, одан соң күәліктерді үйдің ен құрметті жерінә бетіне шыны салып, қораптап іліп қоятын болған. Шығыс Қазақстан жеріндегі Кенюхово мен Пруггерово ауылдарында немістер аз қалғанымен, бұл дәстүр әлі күнге дейін сакталған. Пруггерово селосының тұрғындары лютеран сенімін үағыздайды. Ағайынды Пруггерлер Библияны жақсы білстін және барлық тұрғындарды қауымдастыққа біріктірген еді. Діни құлшылық жексенді күндері түсke дейін үағыз түрінде бір-екі сағатқа созылатын. Музыка сазымен діни өлеңдер айттылатын. Мұндай дәстүр Горкуново мен Убинка ауылдарында қазіргі уақытқа дейін сакталған. Кеңді Алтайдағы немістердің басым бөлігін протестанттар: лютерандар мен баптистер құрайды.

Далалық өлкеге қоныс аударған немістердің ортасы үлкен көлемдегі сектанттардан құралды. Алғашында жергілікті халықтың санасында олардың жергілікті православие шіркеулері мен олар-

дың өкілдеріне елеулі түрде қауін төндіруі мүмкін деғен көзқарас туындағы. Алайда, немістердің діни және мәдени ұстанымдары жергілікті Православ дінін ұстанатын орыс халқына ешбір кедергі болуы мүмкін емес еді. Өйткені, Далалық өлкеге қоныстанған немістердің саны мен олардың ұстанатын секталары көп болғанымен, олардан ешбір діни алауыздық тумайтыны анық болды. Олардың басты мақсаты тіршілік көзін тауып қазақ жеріне еркін орналасу болды. Осының негізінде 1905 жылы 17 қазанды арнайы Манифест қабылданды. Ол бойынша немістерді діни және мәдени ерекшеліктеріне қарай белмесстен орыстармен бірге немесе жеке қоныстандыру қарастырылды. Себебі, бұған дейін немістерді діни және мәдени ерекшеліктеріне сай жеке орналастыру туралы үкіметке ұсыныстар түскен еді. Мұндай «мәдени қақтығыстар» Дала өлкесінен немістер мен орыстардың көптеп орналасуынан туындауы мүмкін деғен тұжырым жасалды.

Немістер діни мейрамдар арасында Блағовещение, Рождество, Воскресенье Христово, Троица мейрамдарын ерекше құрметтейді. Жана жылмен еғін орағы күндерін атап өтеді. Немістердің дара қайталанбас мәдениеті, дәстүрі мен тұрмысы дінмен тығыз байланысты болды. Ресей немістері сияқты қазақстандық немістер де протестанттық пен католиктік діндерді ұстанды және уағыздады. Ұзак жылдар бойы Ресей немістерін бір-бірімен байланыстырып тұрған діни құндылықта болды. Олар тарихи отандарынан діни кітаптар алдыратын болған. Ресейлік дін қызметкерлері де сол жақтан діни уағыз үйренетін.

Корытынды. Корыта айтқанда, XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде қазіргі Қазақстан территориясына Ресейдің әр түрлі аймақтарынан қоныс аударған немістердің саны әрдайым өсіп отырды және олардың қазақ жеріне қоныстануымен орналасу процесі жылдам жүрді. Мұның нәтижесінде XX ғасырдың басында неміс халқы Қазақстандағы ең үлкен этникалық топтардың біріне айналды. Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде Қазақстанда немістер сан жағынан жергілікті қазақ халқы мен осында өмір сүріп жатқан өзге этностар өзбек, орыс, украин және ұйғыр халықтарынан кейінгі орынды иеленді. Бұл өте аз уақыт ішінде немістердің Қазақстанға көптеп көшіп келуінің нәтижесі еді. Немістердің Қазақстанға қоныс аударуындағы басты ерекшелік, олар Қазақстанның дерлік барлық аймақтарына орналасты. Қазақстанға қоныстанған немістер негізінен Сырдария, Ақмола, Семей, Торғай және Орал облыстарына орналасты. Соның ішінде, ерекше Қазақстанның далалық өлкелеріне Ақмола мен Семей облыстарына көптеп шоғырланды. Неміс халқы өзінің рухани мәдениеті мен тілін, дінін сақтай отырып, жергілікті қазақ халқымен тығыз араласты. Олар Қазақстанды өзінің туған отанындағы сезінін, еркін және бейбіт өмір сүрді. Немістер Қазақстанның орталық аймақтарымен бірге шеткі және шекаралас аймақтарына да орналасты. Оның ішінде Та什кент пен Омбыда, және Оралда мекенеді. Діни сенімі бойынша барлық аймақтарда лютеран, католик, менонит, адвентист, баптист сеніміндеі немістер болды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан соң, Германиямен тығыз саяси-экономикалық байланыстар орнатылды. Герман билігі қазақ халқына немістерге үлкен құрмет көрсетіп, өз баурына басқаны үшін ерекше алғыс білдірді. Мемлекетаралық байланыстардың орнатылуынан соң, XIX–XX ғасырлардың тоғысында Қазақстанға көшіп келген қазақстандық немістердің ұрпақтарының көпшілігі өздерінің тарихи отандарына көшіп кетті. Алайда, олар туған Отаны Қазақстанды ұмытпайды. Немістердің Қазақстанның көптеп көшін кетуі Қазақстанның демографиялық тарихында ерекше орын иеленді.

Корыта айтқанда неміс этносының Қазақстан көші-қонының, елдің демографиялық тарихында алатын ерекше орны бар.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Материалы по переселенческому хозяйству в Степной и Тургайской областях, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей. Акмолинская область. Акмолинский уезд. Т. П. – СПб., 1907.
- [2] Кошман Т.В. Немецкое население степного края в конце XIX – начале XX вв. // «История немцев Центральной Азии». Материалы международной научной конференции. – Алматы 1998. – С. 31-34.
- [3] Критер В.Э. Социально-экономическое развитие немецкой переселенческой деревни Казахстана (дореволюционный период): Автограф. ... канд. истор. наук. – Алма-Ата, 1991. – С. 14-15.
- [4] Вибе П.П. Переселение немцев-колонистов в Степной край в конце XIX – начале XX вв. (на примере Акмолинской и Семипалатинской областей) // «История немцев Центральной Азии» Материалы международной научной конференции. – Алматы, 1998. – С. 19-30.
- [5] Алексеенко Н.В. Статистические источники по демографии Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1999.

- [6] Алексеенко А.Н. По: Первая Всеобщая Перепись населения Российской империи, 1897.
- [7] Обзор Акмолинской области за 1914 год. – Омск: Изд. Омского стат. ком., 1915. – 78 с.
- [8] Gerhard Fast: In den Steppen Sibiriens. – Rostherm, 1957. – S. 144.
- [9] Freie Flur. Deutscher Bauernkalender. – Pokrowsk, 1927. – S.127.
- [10] Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX века – 1917 год). – М., 1986. – С. 164-171.
- [11] Krieger V. The formation level of the Volga Germans after the population census of the year 1897, 1926, 1939. Jahrbuch für Internationale Germanistik. – XXXVI. – 2004. – № 2. – S. 35-47.
- [12] Кригер В. Особенности адаптации немецкого населения в Центральной Азии до 1917 г. // «История немцев Центральной Азии». Материалы международной научной конференции. – Алматы, 1998. – С. 35.
- [13] Кригер В. Рейн–Волга–Иртыш: Из истории немцев Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006.
- [14] Кригер В.Э. Немецкая переселенческая деревня Казахстана (на рубеже XIX–XX веков) // Советские немцы: История и современность Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. – М., 1990. – С. 110-115.

REFERENCES

- [1] Materialy po pereselencheskomu hozjajstvu v Stepnoj i Turgajskoj oblastjah, sobrannye i razrabortannye jekspediciej po issledovaniju Stepnyh oblastej. Akmolinskaja oblast'. Akmolinskij uezd. T. P. SPb., 1907.
- [2] Koshman T. V. Nemeckoe naselenie stepnogo kraja v konce XIX-nachale HH vv. // «Istorija nemcev Central'noj Azii». Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Almaty 1998. S. 31-34.
- [3] Kriger V.Je. Social'no-jekonomicheskoe razvitiye nemeckoj pereselencheskoj derevni Kazahstana (dorevolucionnyj period): Avtoref. ... kand. istor. nauk. Alma-Ata, 1991. S. 14-15.
- [4] Vibe P.P. Pereselenie nemcev-kolonistov v Stepnoj kraj v konce XIX – nachale HH vv. (na primere Akmolinskoy i Semipalatinskoy oblastej) // «Istorija nemcev Central'noj Azii» Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Almaty, 1998. S. 19-30.
- [5] Alekseenko N.V. Statisticheskie istochniki po demografii Kazahstana. – Ust'-Kamenogorsk, 1999.
- [6] Alekseenko A.N. Po: Pervaja Vseobshchaja Perepis' naselenija Rossiskoj imperii, 1897.
- [7] Obzor Akmolinskoy oblasti za 1914 god. Omsk: Izd. Omskogo stat. kom., 1915. – 78 s.
- [8] Gerhard Fast: In den Steppen Sibiriens. Rostherm, 1957. S. 144.
- [9] Freie Flur. Deutscher Bauernkalender. Pokrowsk, 1927. S.127.
- [10] Bekmahanova N.E. Mnogonacional'noe naselenie Kazahstana i Kirgizii v jepohu kapitalizma (60-e gody XIX veka – 1917 god). M., 1986. S. 164-171.
- [11] Krieger V. The formation level of the Volga Germans after the population census of the year 1897, 1926, 1939. Jahrbuch für Internationale Germanistik. XXXVI. 2004. № 2. S. 35-47.
- [12] Kriger V. Osobennosti adaptacii nemeckogo naselenija v Central'noj Azii do 1917 g. // «Istorija nemcev Central'noj Azii». Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Almaty, 1998. S. 35.
- [13] Kriger V. Rejn–Volga–Irtysh: Iz istorii nemcev Central'noj Azii. Almaty: Dajk-Press, 2006.
- [14] Kriger V.Je. Nemeckaja pereselencheskaja derevnya Kazahstana (na rubezhe XIX–HH vekov) // Sovetskie nemcy: Istorija i sovremennost' Materialy Vsesojuznoj nauchno-prakticheskoy konferencii. M., 1990. S. 110-115.

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАН (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Т. А. Апендиев

Ведущий специалист НАН РК, PhD докторант Института истории имени Ч. Ч. Валиханова

Ключевые слова: Казахстан, немцы, этносы, Россия, переселение, Поволжье, демография, немецкая культура.

Аннотация. В статье рассматривается история переселения в Казахстан представителей немецкого этноса в период с конца XIX века по 1917 год. Представители немецкого этноса в указанный период расселялись в разных регионах Казахстана. Одной из основных причин переселения немецкого этноса послужило начало Первой мировой войны. Переезд немцев в Казахстан стал одной из причин создания новых сел и населенных пунктов. Местное население с уважением приняло переселенцев, оказывая им при этом посильную помощь в обустройстве. Прочно осев на казахской земле и тесно общаясь с местным казахским населением, немцы сформировали свое хозяйство и быт, при этом строго придерживались своей религии и культуры. В результате после Октябрьской революции в XX веке немцы составили самый крупный по численности этнос в Казахстане. В статье приводятся результаты исследований причин переселения немцев в Казахстан, места их расселения, их социальные и бытовые условия, хозяйственная деятельность, история их религии и культуры.

Поступила 05.05.2016 г.